

Ge oss kraft
att förändra.
Pg. 90 1909-2

Rapport

Hållbar utveckling i skolan – var god dröj

En kunskapsöversikt över lärande för
hållbar utveckling i Sveriges kommuner

”Rapporten är framtagen av Naturskyddsföreningen inom
projekt Energifallet, med finansiering av Energimyndigheten.”

Förord

Vi står inför en enorm klimatutmaning som rusar allt närmare medan världens ansvariga politiker inte lyckas komma överens om lösningar. Skolan har förutsättningar att ge unga människor både framtidstro och verktyg för att forma en hållbar framtid i väntan på att vuxen världen tar det ansvar som krävs.

FN har utsett 2005–2014 till dekadern, årtiondet, för lärande för hållbar utveckling. Skolorna har i läroplanen fått uppdraget att utbilda för hållbar utveckling. Dessvärre saknas idag både resurser och politisk vilja för att uppdraget ska bli genomfört. Skolverket säger sig inte ha något specifikt uppdrag att planera eller genomföra åtgärder för att implementera och följa upp lärande för hållbar utveckling.

Under flera år har Naturskyddsföreningen arbetat aktivt för att stödja skolor och lärare att arbeta med hållbar utveckling. Naturskyddsföreningen samarbetar bl. a. med Malmö stad och Malmö högskola om en modellskola för lärande för hållbar utveckling på Nya Malmö Latin. Men det krävs ett omfattande arbete i alla skolor för att lärande för hållbar utveckling ska få ett brett genomslag.

För att främja lärande för hållbar utveckling har Naturskyddsföreningen tagit fram utbildningsmaterialet Energifallet, med finansiering av Energimyndigheten. Det är gratis och är till för pedagoger och elever i grundskolan. Målet är att främja lärandet om hållbar utveckling med fokus på energi- och klimatfrågor i alla årskurser.

Materialet består av lärarhandledningar och lektionspaket med roliga och inspirerande övningar, direkt anpassade för de olika åldersgrupperna, från förskoleklass till och med årskurs nio. I utbildningsmaterialet finns det också ett gratis e-boksverktyg för att dokumentera och sprida klassens arbete med Energifallet.

Inom ramen för projektet Energifallet har Naturskyddsföreningen gett konsultföretaget New Republic i uppdrag att göra en kunskapsöversikt över hur kommuner arbetar med lärande för hållbar utveckling i skolorna, baserat på en enkätundersökning.

Resultatet är nedslående. Skolorna får inte tillräckliga förutsättningar för att läroplanens mål ska nås och var fjärde kommun uppger själva att de inte ger tillräckligt stöd till skolorna. Både staten och kommunerna brister i ansvar.

Vi uppmanar ansvariga politiker, rektorer och lärare att låta 2014 bli det år då hållbarhetsfrågorna tar sig in i svenska klassrum på bred front och lägger grunden för global hållbar utveckling.

Naturskyddsföreningens rikskansli Stockholm januari 2014.

Svante Axelsson
Generalsekreterare
Naturskyddsföreningen

Helena Lundmark
Projektledare Energifallet
Naturskyddsföreningen

Sophie Nordström
Projektledare Skolprogrammet
Naturskyddsföreningen

Innehåll

	Förord	2
1	Sammanfattning	4
2	Inledning	5
2.1	Hållbar utveckling i skollagen och läroplanen	5
2.2	Initiativ för att främja lärande för hållbar utveckling	6
3	Kommunenkät om lärande för hållbar utveckling	8
3.1	Enkätfrågorna	9
3.2	Kommunernas arbete med hållbar utveckling i skolorna	10
3.3	Nationella styrdokument och statens roll	15
3.4	Samverkan med skolfastighetsägare och energirådgivare	17
4	Analys och slutsatser	21

1 Sammanfattning

Naturskyddsföreningen har under november 2013 genomfört en enkätundersökning bland Sveriges kommuner för att få en översikt över arbetet med lärande för hållbar utveckling (LHU) i grundskolan. De viktigaste slutsatserna i undersökningen är:

- *Staten brister i att ge grundskolorna förutsättningar för arbetet med hållbar utveckling*
Resultatet av enkäten visar att kommunerna anser att målen kring hållbar utveckling är tydliga i skollag och läroplan, men nästan hälften av kommunerna menar att staten brister i att ge tillräckliga förutsättningar för skolorna i arbetet med hållbar utveckling. Det som framförallt efterfrågas är riktade statsbidrag, kompetensutveckling, tydliga direktiv och uppföljning.
- *Lärande för hållbar utveckling är nedprioriterat i många kommuner*
Enbart fyra av tio kommuner har en särskild strategi för att utveckla och förbättra arbetet med hållbar utveckling i skolorna, och enbart var femte kommun har avsatt särskilda medel för kompetensutveckling för lärare i hållbar utveckling. Var fjärde kommun anser att de inte ger de egna grundskolorna tillräckligt stöd inom arbetet med hållbar utveckling.
- *Kommunerna vill se ökad samverkan mellan skolorna och skolfastighetsägarna*
I cirka var fjärde kommun samverkar skolfastighetsägaren, vilket oftast är kommunen själv, med skolorna kring energi-effektivisering. Enkäten visar också att sju av tio vill se en ökad samverkan mellan skolorna och fastighetsägaren kring energifrågor i pedagogiskt syfte.

Naturskyddsföreningens förslag

För att stärka arbetet med hållbar utveckling i skolan föreslår Naturskyddsföreningen att:

- *Skolverket får i uppdrag att främja lärande för hållbar utveckling*
Skolverket bör i regleringsbrevet från regeringen ges ett tydligt uppdrag att vidta åtgärder för att utveckla arbetet med lärande för hållbar utveckling.
- *Skolinspektionen ska särskilt följa upp hållbar utveckling i skolorna*
Naturskyddsföreningen föreslår att Skolinspektionen ges ett särskilt uppdrag att följa upp lärande för hållbar utveckling i Sveriges skolor. I enkäten framkommer att uppföljning är en av de åtgärder som krävs för att arbetet med LHU ska stärkas.
- *Satsningar görs på kompetensutveckling och att lärarutbildningen ses över*
I många fall är avsaknad av kunskap och kompetens orsaken till brister i lärande för hållbar utveckling. Kommunerna i enkäten pekar ut kompetensutveckling som en viktig åtgärd. Det ansvaret åligger staten såväl som kommunerna. Dessutom bör en översyn av lärarutbildningen göras så att alla nyutexaminerade lärare har fullgoda kunskaper för att eleverna ska kunna uppnå målen i skollagen och läroplanen.
- *Kommunerna prioriterar lärande för hållbar utveckling*
Kommunerna har med sitt ansvar för grundskolorna stort inflytande över hur undervisningen bedrivs. Därför uppmanar Naturskyddsföreningen Sveriges kommunpolitiker att sätta upp tydliga mål för att främja lärande för hållbar utveckling och att följa upp målen. Särskilda satsningar, exempelvis kompetensutveckling, tillfaller även fristående skolor.
- *Samverkan mellan skolorna och skolfastighetsägarna utvecklas*
Enkäten visar att kommunerna önskar en närmare samverkan mellan skolorna och skolfastighetsägarna kring energifrågor, som en del av den pedagogiska verksamheten. Detta är något kommunerna har stor rådighet över då de själva ofta är fastighetsägare till skollokalerna.

2 Inledning

*”Förskolor, skolor och vuxenutbildningar har ett tydligt uppdrag att bidra till en socialt, ekonomiskt och ekologiskt hållbar utveckling. Uppdraget formuleras i nationella styrdokument som skollag, läroplaner och kursplaner. Sverige har även ingått internationella överenskommelser som till exempel Agenda 21 och Hagadeklarationen, där uppdragen preciseras ytterligare”*¹

Utbildning är en nyckelfaktor till en hållbar samhällsutveckling. Enbart genom insikt om hur vårt sätt att leva påverkar vår omvärld, genom ny kunskap och nya lösningar kan vi bidra eller medverka till förändringar som skapar en hållbar framtid. Denna slutsats har resulterat i att FN utsett 2005–2014 till en dekad för lärande för hållbar utveckling.²

2.1 Hållbar utveckling i skollagen och läroplanen

Den nya skollagen som gäller från 2011 (2010:800) slår fast att:

1.kap 5§ ”Utbildningen ska utformas i överensstämmelse med grundläggande demokratiska värderingar och de mänskliga rättigheterna som människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet samt solidaritet mellan människor.

Var och en som verkar inom utbildningen ska främja de mänskliga rättigheterna och aktivt motverka alla former av kränkande behandling.

Utbildningen ska vila på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet.”

I läroplanen för grundskolan, Lgr11, har lärande för hållbar utveckling (LHU) förstärkts och betonas på ett flertal ställen. I läroplanens inledning återfinns bland annat följande formulering:

*”Genom ett miljöperspektiv får de möjligheter både att ta ansvar för den miljö de själva direkt kan påverka och att skaffa sig ett personligt förhållningssätt till övergripande och globala miljöfrågor. Undervisningen ska belysa hur samhällets funktioner och vårt sätt att leva och arbeta kan anpassas för att skapa hållbar utveckling.”*³

Vidare slår Lgr11 fast att skolan ska ansvara för att varje elev efter genomgången grundskola ”har fått kunskaper om förutsättningarna för en god miljö och en hållbar utveckling” samt ”har fått kunskaper om och förståelse för den egna livsstilens betydelse för hälsan, miljön och samhället”⁴

1 www.skolverket.se

2 <http://www.desd.org/>

3 Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011.

4 Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011.

2.2 Initiativ för att främja lärande för hållbar utveckling

Arbetet med att utveckla lärande för hållbar utveckling sker inom ramen för flera myndigheter och aktörer. Vid sidan av Skolverket har Energimyndigheten ett stort ansvar.

Skolverket

Trots att ”Lärande för hållbar utveckling” (LHU) tydligt betonas i Lgr11 är informationen som tillhandahålls av Skolverket begränsad. Huvuddelen av de rapporter och dokument som Skolverket presenterar på sin hemsida är cirka tio år gamla. Exempelvis kan nämnas Myndigheten för skolutvecklings skrifter ”Lärande om hållbar utveckling” och ”Hållbar utveckling i praktiken”, båda från 2004, samt ”Hållbar utveckling i skolan, Miljöundervisning och utbildning för hållbar utveckling i svensk skola” från 2002.⁵

Skolverket är ansvarigt för utmärkelsen ”Skola för hållbar utveckling” som syftar till att *”stödja och vara en inspirationskälla i det pedagogiska arbetet med hållbar utveckling.”*⁶

Utmärkelsen delas ut, efter egen intresseanmälan, till skolor som *”arbetar med hållbar utveckling ur ett framåtsyftande perspektiv och uppfyller tio kriterier som är uppdelade mellan pedagogisk ledning och pedagogiskt arbete.”*

Energimyndigheten

Gemensamt för en rad projekt och satsningar kring LHU är att finansieringen inte sker genom Skolverket, utan finansieras av Energimyndigheten, i likhet med Naturskyddsföreningens projekt ”Energifallet”.

Energimyndigheten har sedan 2008 uppdrag i regleringsbrevet att vända sig till barn och ungdomar, då det är av vikt att *”insikter och kunskaper om energi- och klimatfrågor ökar hos barn och ungdomar”*. Skolan är en primär målgrupp.⁷

Exempel på aktörer

SWEDES

En aktör är ”Internationellt center för lärande för hållbar utveckling” (SWEDES) på Campus Gotland, vid Uppsala universitet. SWEDES:s uppgift är att *”underlätta och stödja utbildning och lärande inom området hållbar utveckling, lärande som resulterar i ett uppriktigt och aktivt engagemang för hållbar utveckling ur både socialt, ekonomiskt och ekologiskt perspektiv”*⁸. SWEDES etablerades som en del av Sveriges åtagande i samband med FN:s dekad för lärande för hållbar utveckling.

SWEDES finansieras av SIDA och är i huvudsak inriktat på länder där Sverige bedriver ett långsiktigt utvecklings-samarbete. I ett samarbetsprojekt mellan lärare i Zambia, Zimbabwe och Sverige har utbildningsmaterialet ”The Parts and The Whole”⁹ tagits fram som även används av skolor i Sverige.

KNUT-projektet

KNUT-projektet initierades 2008 och är ”ett nationellt skolutvecklingsprojekt i syfte att bidra till en hållbar samhälls-omställning och stärka Sveriges roll som en ledande kunskapsnation inom området samt öka intresset för naturvetenskapliga och tekniska studier.”¹⁰

Energimyndigheten beviljade i början av 2013 en förlängning av KNUT-projektet på två år. Den innevarande perioden inriktas mot *”förankring hos skolhuvudmän, fortbildning av pedagoger, fortsatt nätverksbyggande samt lobbying för att lyfta vikten av lärande för hållbar utveckling i förskolor och skolor.”*¹¹

5 www.skolverket.se

6 <http://www.skolverket.se/skolors?id=1524>

7 www.energimyndigheten.se

8 <http://www.swedesd.se/svenska>

9 http://www.swedesd.se/images/stories/PDF/Publications/tm_low_preview.pdf

10 www.knutprojektet.se

11 www.knutprojektet.se

Håll Sverige Rent

Stiftelsen Håll Sverige Rent stöttar skolor och förskolor att arbeta kontinuerligt och handlingsinriktat med hållbar utveckling, bland annat genom verktyget Grön Flagg. Idag är 2500 skolor och förskolor certifierade enligt Grön Flagg. I Håll Sverige Rents skol- och förskoleverksamhet ingår projekt som bland annat finansieras av Energimyndigheten och Naturvårdsverket.¹²

Naturskoleföreningen

Fortbildningarna Skogen som klassrum och Mer friluftsliv i skolan genomförs av Naturskoleföreningen tillsammans med Naturskyddsföreningen, med finansiering av Svenskt Friluftsliv.

Världsnaturfonden WWF

WWF har under lång tid bedrivit påverkansarbete för att stödja och påskynda implementering av läroplanernas intentioner rörande hållbar utveckling.

Den Globala Skolan

Globala skolan, som verkar inom ramen för myndigheten Universitets- och högskolerådets verksamhet för internationellt samarbete erbjuder utbildning för skolpersonal inom lärande för hållbar utveckling och interkulturell förståelse. Målet är ”att på ett nära och effektivt sätt stärka skolans möjlighet att utbilda morgondagens vuxna i att ta ansvar för en hållbar utveckling i ett mångkulturellt samhälle.”¹³

Futurize

”Futurize – energi för framtiden” drivs av Nenet, det regionala energikontoret i Norrbotten, i samarbete med Teknikens Hus i Luleå. Målet med Futurize är att unga ska vara delaktiga i kommuners arbete med klimat, hållbar energianvändning och hållbar utveckling. Ett viktigt verktyg är att elever och kommunledning förhandlar och undertecknar ett så kallat ”Framtidsavtal”, vilket säkerställer äkta delaktighet.¹⁴ Projektet genomförs med finansiellt stöd av Energimyndigheten.

Future City

Future City är en tävling som riktar sig till årskurs 6–9, där skola och näringsliv möts för att utforma framtidens städer. I Future City ”för du in entreprenörskap och hållbar utveckling i undervisningen”. Några av medarrangörerna är Energi- och Miljötekniska Föreningen (EMTF), Svensk teknik & Designföretagen, Sveriges Byggindustrier, Trafikverket och VVS Företagen. Temat för läsåret 2013/2014 är ”Förorten – en stad i staden”¹⁵.

Naturskyddsföreningen, KNUT-projektet och Håll Sverige Rent samverkar med bland andra Föreningen Global Action Plan¹⁶, Naturskoleföreningen, PUSH Sverige¹⁷, SWEDESD samt WWF¹⁸.

12 <http://www.hsr.se/det-har-gor-vi/land/i-skolan-och-forskolan-gron-flagg>

13 <http://www.programkontoret.se/denglobalaskolan>

14 <http://www.nenet.se/projekt/futurize-energi-framtiden>

15 <http://futurecity.nu/>

16 <http://globalactionplan.se/>

17 <http://pushverige.se/>

18 <http://wwf.se/>

3 Kommunenkät om lärande för hållbar utveckling

Under november månad 2013 genomförde Naturskyddsföreningen, inom ramen för projektet ”Energifallet”, en webbaserad enkätundersökning om lärande för hållbar utveckling (LHU) riktad till Sveriges 290 kommuner. Enkäten var adresserad till grundskolans högsta ansvariga tjänsteperson. Omkring 40 procent, 115 kommuner, svarade på enkäten. Flertalet respondenter är skolchefer, förvaltningschefer och liknande. Enkäten har enbart riktats till kommuner, och inte till huvudmän för fristående skolor.

I anslutning till frågorna har respondenterna haft möjlighet att ge fria svar och kommentarer. Dessa redovisas i ett urval i rapporten.

Enkäten introducerades med följande mejl:

Här nedan följer en länk till en kort enkät som genomförs av Naturskyddsföreningen inom projektet Energifallet. Den syftar till att inhämta kunskap om hur arbetet med lärande för hållbar utveckling bedrivs i Sveriges kommuner.

Enkäten tar bara några minuter att besvara – vi hoppas att du vill delta och hjälpa oss med detta viktiga kunskapsunderlag. Du som svarar på enkäten kan välja att ta del av resultaten när de är sammanställda och analyserade. Dina egna enkätsvar kan laddas ner direkt, i slutet av enkäten.

Lgr11 innehåller tydliga mål om hållbar utveckling i alla ämnen. Trots detta finns stora skillnader i undervisningen mellan kommuner och skolor. Genom den här undersökningen vill vi skapa en kunskapsöversikt om i vilken omfattning kommuner har lokala målsättningar och fortbildningssatsningar, vilka faktorer som är avgörande för att utveckla lärande för hållbar utveckling i skolan samt om energieffektivisering i skollokaler inkluderas i undervisningen om hållbar utveckling.

Naturskyddsföreningen har tagit fram ett utbildningsmaterial om energi, klimat och hållbar utveckling, Energifallet, med finansiering av Energimyndigheten. Materialet riktar sig till grundskolan, baserat på Lgr11 och aktuella kursplaner. Enkätundersökningen är en del av projektet Energifallet.

3.1 Enkätfrågorna

I enkäten ställdes följande frågor:

- 1. Har er kommun, exempelvis i kommunfullmäktige, ansvarig nämnd etc. formulerat särskilda mål och/eller satsningar för arbetet med hållbar utveckling i skolan?*
- 2. Har er kommun någon strategi, handlingsplan eller motsvarande för hur grundskolorna ska utveckla och förbättra arbetet med hållbar utveckling i enlighet med Lgr11 och nationella styrdokument?*
- 3. Har er kommun avsatt särskilda medel till kompetensutveckling i lärande för hållbar utveckling för grundskolans lärare?*
- 4. Anser du att er kommun ger tillräckligt stöd till grundskolorna i deras arbete med hållbar utveckling?
[Om nej på fråga 4] Vilket ytterligare stöd skulle kommunen behöva ge grundskolorna i deras arbete med hållbar utveckling?*
- 5. Vad bedömer du som viktigast för att målen i Lgr11 och de nationella styrdokumenterna om hållbar utveckling skall uppnås?*
- 6. Anser du att de nationella styrdokumenterna är tillräckligt tydliga vad gäller målen om hållbar utveckling?*
- 7. Anser du att staten ger tillräckligt stöd för att skolorna ska kunna uppfylla styrdokumentens mål om hållbar utveckling? [Om nej på fråga 7] Vad skulle staten kunna göra för att förbättra grundskolans måloppfyllelse gällande hållbar utveckling?*
- 8. Finns det något aktuellt samarbete mellan fastighetsägaren och kommunens grundskolor kring energieffektivisering i skollokalerna?*
- 9. Anser du att det skulle vara önskvärt med en ökad samverkan mellan kommunens grundskolor och fastighetsägare kring energiförbrukning i skollokalerna, som en del av den pedagogiska verksamheten?*
- 10. Arbetar kommunens energirådgivning med kommunens grundskolor?*
- 11. Anser du att det skulle vara önskvärt med en ökad samverkan mellan kommunens energirådgivning och kommunens grundskolor?*

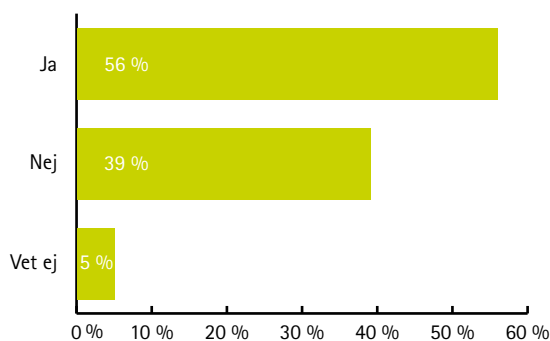
3.2 Kommunernas arbete med hållbar utveckling i skolorna

Ansvar för den svenska skolan ligger på kommunerna. Trots att skollag och läroplanen är lika för alla skolor i landet, skiljer sig kvaliteten liksom inriktningen på undervisningen åt mellan olika huvudmän och skolor. Huruvida kommunerna formulerar mål och utarbetar strategier gällande lärande för hållbar utveckling har stor inverkan på skolornas arbete i praktiken.

Särskilda mål och satsningar

Knappt sex av tio kommuner uppger att de har formulerat mål eller har särskilda satsningar gällande lärande för hållbar utveckling, medan nästan fyra av tio kommuner saknar övergripande mål och/eller satsningar för lärande för hållbar utveckling.

Fråga 1. Har er kommun, exempelvis i kommunfullmäktige, ansvarig nämnd etc. formulerat särskilda mål och/eller satsningar för arbetet med hållbar utveckling i skolan?

Några exempel på kommentarer:

"[Kommunen] har av kommunfullmäktige antagna miljömål där det framgår att samtliga förskolor och skolor ska vara miljömärkta enl. Grön Flagg eller skola för hållbar utveckling"

"I den politiska uppdragsplanen för för- och grundskolan för 2013-2015 finns följande att läsa: Lärande för hållbar utveckling skall genomsyra all verksamhet. Uppdraget att utbilda för en hållbar utveckling har formulerats i internationella överenskommelser och nationella styrdokument. Barn, elever och personal i [kommunen] skall bidra och medverka till att en hållbar utveckling och hållbart lärande. Verksamheternas arbete skall utvecklas i enlighet med målen i utmärkelsen "Skola för hållbar utveckling"

En kommun redovisar att kommunens utbildningsnämnd antagit följande mål: *"Antalet skolor/förskolor med miljömärkning (ex Grön Flagg) ska öka. Mängden slängd mat i skolmatsalen ska minska. Kaffe/te skall vara ekologiskt och rättvisemärkt."*

Det framgår dock utifrån flera kommentarer att målen som avses ibland är generella miljö- eller hållbarhetsmål, vilket inte behöver innebära att det avser specifikt lärande för hållbar utveckling.

Detta beskrivs av en respondent:

"Min upplevelse är att associationen: 'Hållbar utveckling = miljöarbete (kompostering och sortera sopor etc.) och då berör det inte mig, det får NO-lärarna undervisa om', tyvärr råder på många håll i skolans värld."

En av kommunerna svarar att *"vi är i [kommunen] certifierade enligt ISO 14001 och därmed har Barn- och ungdomsnämnden beslutat om övergripande miljömål."*

Kommentarer från andra kommuner bekräftar att målen som avses är övergripande:

”Ingår som en del av KF:s övergripande mål.”

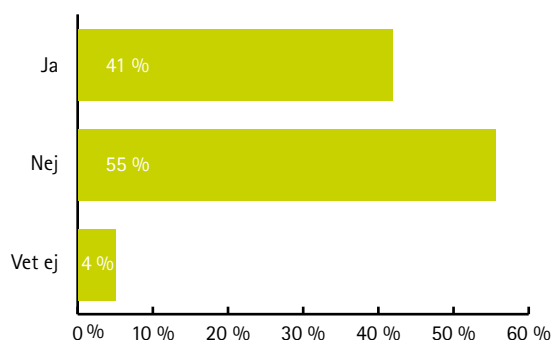
”Visionen är ’Ett gott liv i en hållbar kommun.’”

”Allmänt för alla verksamheter finns ett mål att ställa om till förnybar energi och effektivisera energianvändningen”

Strategi gällande lärande för hållbar utveckling

Endast fyra av tio kommuner uppger att de har en strategi, handlingsplan eller motsvarande för hur grundskolorna ska utveckla och förbättra arbetet med hållbar utveckling. Mer än hälften av kommunerna saknar strategi för LHU.

Fråga 2. Har er kommun någon strategi, handlingsplan eller motsvarande för hur grundskolorna ska utveckla och förbättra arbetet med hållbar utveckling i enlighet med Lgr11 och nationella styrdokument?

Flera av kommunerna menar att de istället för kommunövergripande strategier *”arbetar med det utifrån styrdokumentet”*, att det *”finns i de planer man upprättar på skolorna”* respektive att *”fullmäktige har fastställt en övergripande plan för hela kommunen som sedan bryts ned inom ramen för den balanserade styrningen. Nämnden fastställer sedan årligen en verksamhetsplan där dessa frågor ingår.”*

En svarar att *”allt ansvar är delegerat till rektor.”*

Andra kommuner har mycket tydliga strategier, såsom att *”alla skolor ska ha tre utvecklingsområden inom hållbar utveckling och dessa ska vara kopplade till elevernas lärande. Men eftersom vi tycker att flera skolor inte lyckas knyta sina utvecklingsområden tillräckligt tydligt till undervisningen så planerar vi en särskild satsning till våren, där vi ska tydliggöra kraven inom Lgr11 och hur det kan länkas till de kommunala målen.”*

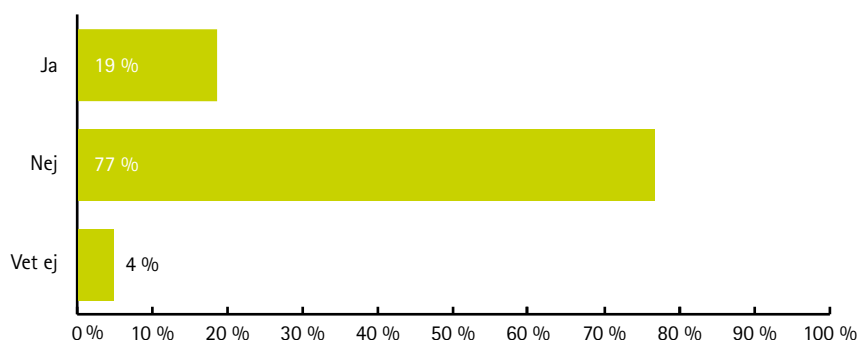
Ett annat exempel är att *”styrgruppen för för- och grundskolan [har] antagit en handlingsplan för de närmaste 3 åren som ett stöd och komplement till utmärkelsen ”Skola för hållbar utveckling”, allt i enlighet med gällande styrdokument.”*

Även vad gäller strategier finns det kommuner som ser hållbar utveckling i skolan enbart som en del av kommunens övergripande miljöarbete snarare än som en del av skolans undervisning, vilket bekräftas i kommentarer från kommunerna såsom *”Ja beträffande matsvinn.”* liksom att *”alla enheter ska miljöcertifiera sig i ngn form eller genomgå en utbildning och ta fram mål.”*

Särskilda medel för kompetensutveckling

Mindre än var femte kommun avsätter särskilda kompetensutvecklingsmedel för lärande för hållbar utveckling. Närmare fyra av fem kommuner uppger att de inte har särskilda satsningar för LHU.

Fråga 3. Har er kommun avsatt särskilda medel till kompetensutveckling i lärande för hållbar utveckling för grundskolans lärare?

Kommentarerna visar att kompetensmedlen i många fall inte är riktade:

”Inga särskilda eller öronmärkta medel.”

”Det finns inte avsatta medel till någon speciell fortbildning. D.v.s. det finns pengar avsatta till kompetensutveckling, men inte avsedda för speciella ändamål.”

”Särskilda projekt kan finansieras av huvudmannen. Medel för kompetensutveckling ligger i skolpengen som skolan erhåller.”

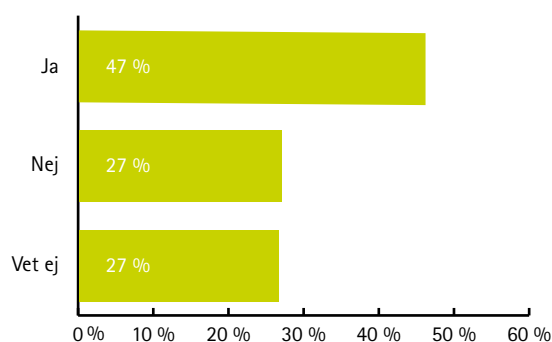
”Kompetensmedel används av varje rektor utifrån respektive skolas behov.”

En kommun redovisar att det *”just nu pågår en utbildning via den globala skolan.”*

Kommunens stöd till grundskolorna

Färre än varannan kommun bedömer att grundskolorna får tillräckligt stöd i sitt arbete med lärande för hållbar utveckling. Var fjärde kommun anser att den egna kommunen inte ger tillräckligt med stöd till sina grundskolor och lika många uppger att de inte vet.

Fråga 4. Anser du att er kommun ger tillräckligt stöd till grundskolorna i deras arbete med hållbar utveckling?

En kommun menar att *”det finns andra områden med större behov av stöd för att förbättra måluppfyllelsen än arbetet med hållbar utveckling”* och en annan att *”frågan har inte varit aktuell p.g.a. andra prioriteringar”*, vilket bekräftar att LHU i många kommuner inte är prioriterat.

”Förutsättningarna finns, men det har varit en period av mycket stress och frustration ute på skolorna i samband med implementeringen av nya styrdokument och betygssystem samt nedskärningar. Därför har det varit svårt att nå ut med de här frågorna. Jag tycker dock att det börjar vända nu” svarar en respondent.

Det som framför allt efterfrågas i form av stöd till grundskolorna är kompetensutveckling, tydligare riktlinjer och uppföljning, vilket sammanfattas i följande kommentar.

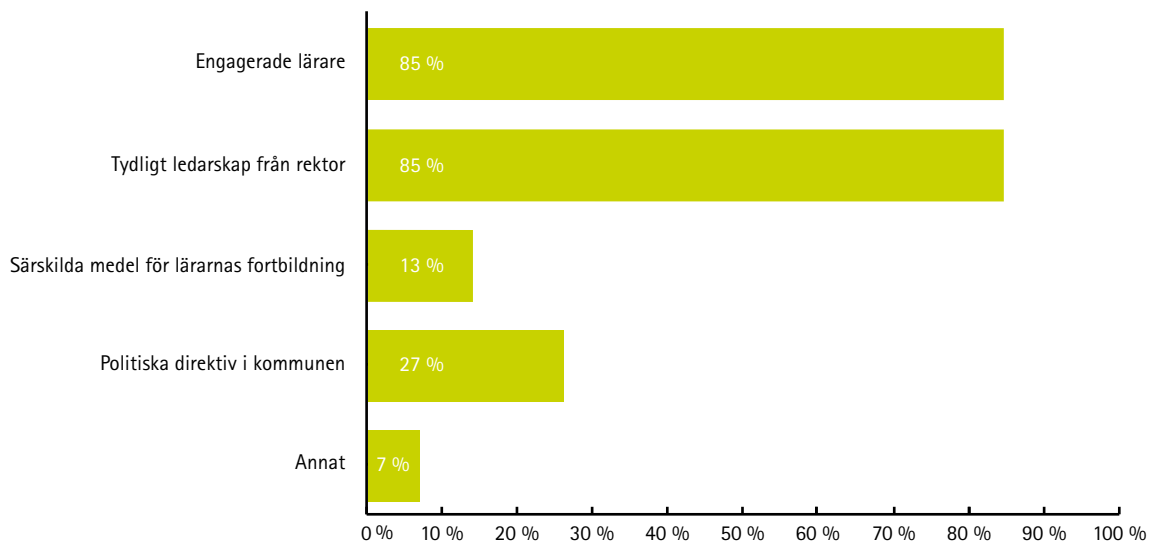
”Då området är ett övergripande förhållningssätt för all verksamhet så behövs mycket resurser i form av kunskap för att arbetet ska komma att genomsyra all verksamhet och också implementera lärande för hållbar utveckling som ett eget förhållningssätt vilket skapar ett motiverat engagemang. Till det skulle ytterligare resurser behövas, men framför allt en tydligare inriktning så att alla tar sitt ansvar (alltid på dagordningen, prioriterat område, uppföljning och utvärdering, kvalitetssäkring). Ett uppdrag som bl a Skolinspektionen borde ta ansvar för i sina kvalitetsmätningar.”

Viktigast för att nå målen

Kommunerna är i stort sett eniga om att viktigast för att uppnå de nationella styrdokumentens mål om hållbar utveckling är engagerade lärare respektive tydligt ledarskap från rektorerna, närmare nio av tio pekar ut dessa två faktorer.

En respondent menar att ”engagemang är viktigt men utan styrning blir det väldigt olika på olika ställen”.

Var fjärde kommun uppger att politiska direktiv är viktigast för att uppnå målen i LHU medan 13 procent menar att lärarnas fortbildning är viktigast.

Fråga 5. Vad bedömer du som viktigast för att målen i Lgr11 och de nationella styrdokumenterna om hållbar utveckling skall uppnås? (flera svar möjliga)

De som svarat ”annat” på frågan om vad som är viktigast för att målen ska uppnås lyfter bland annat fram ”*inspiration från miljösamordnare som har överblick*”, ”*goda nätverk mellan skolor och strategiska personer*” samt ”*nationell uppföljning*”.

Ytterligare kommentarer från kommunerna är:

”I [kommunen] har miljönämnd och kommunens miljö/energistrateg på ett positivt sätt samverkat med såväl chefsgrupp (rektorer och förskolechefer) samt med miljö nätverk från skolor där miljöansvariga pedagoger deltagit från respektive skola. Detta har varit positivt och hjälper oss att blicka framåt i samma riktning. Vi har fått en bra förståelse för varandras uppdrag och vi kan se vinster i att dra nytta av varandra.”

”Rektor ska vara tydlig med att läroplanens mål och krav ska uppnås.”

”Vi har massor av engagerade lärare som förstår att detta är ett uppdrag som vi måste ta på allvar och prioritera. För att skapa förändring behövs en kunnig och tydlig ledare som ser möjligheter och kan skapa förutsättningar och möjligheter för lärarna att ställa om. Det behövs politiska direktiv och uppföljning av styrdokumenterna på nationell nivå, inte bara kommunal. Vi har en läroplan där lärande för hållbar utveckling är ett tydligt uppdrag i ”Skolans värdegrund och uppdrag”. Hur följs det upp? Skolverket behöver exempelvis mer resurser för att kunna stötta arbetet med LHU och Utmärkelsen.”

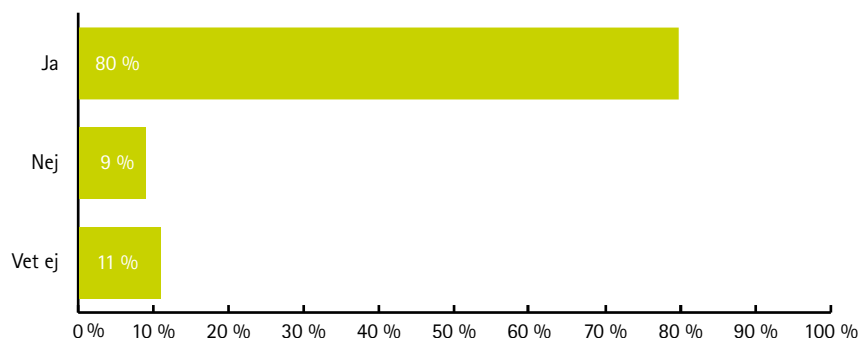
”Jag tycker det är glasklart vad Lgr11 öppnar upp för möjligheter till samarbete och ämnesövergripande arbetssätt. Men både rektorer och lärare behöver ibland hjälp med att höja blicken och se möjligheter istället för hinder...”

3.3 Nationella styrdokument och statens roll

Mål i skollagen och läroplanen

Fyra av fem kommuner anser att de statliga styrdokumenterna, skollag och läroplan, är tillräckligt tydliga vad gäller mål om hållbar utveckling. Färre än var tionde tycker att målen är otydliga.

Fråga 6. Anser du att de nationella styrdokumenterna är tillräckligt tydliga vad gäller målen om hållbar utveckling?

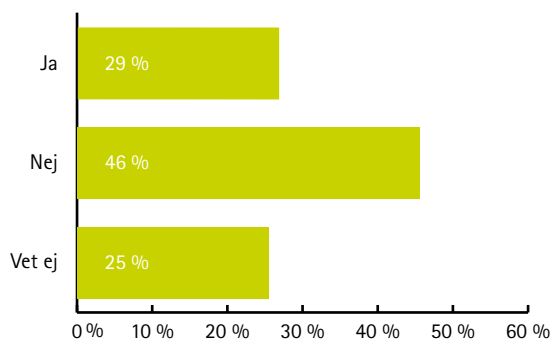
”Det finns en tydlighet inom ramen för de naturorienterade ämnena, men kanske skulle det även tydliggöras inom övriga ämnen” menar en respondent. En annan anser att *”om man har ’hållbarhetsglasögon’ på sig så är det lätt att läsa in LHM i kursplanerna. Men för lärare som inte har det fokuset kan det missas”* Respondenten uppger även att hen hade *”gärna sett att det varit ett eget ämne, så att det hade fått en adekvat del av lärarutbildningen”* och vidare att *”många lärare [saknar] den kompetensen fast de förväntas undervisa om det.”*

En kommun menar att styrdokumenterna i stort sett är tillräckligt tydliga, men poängterar att det också *”borde finnas tydligare direktiv till skolhuvudmannen, d.v.s. den politiska ledningen”*

Statens stöd till skolorna

Enligt enkäten anser inte kommunerna att de tydliga målen i styrdokumenterna återspeglas i statens stöd till skolorna. Närmare hälften av kommunerna menar att staten brister vad gäller att ge skolorna förutsättningar för att uppnå målen om hållbar utveckling, medan knappt 30 procent anser att staten ger tillräckligt stöd i arbetet.

Fråga 7. Anser du att staten ger tillräckligt stöd för att skolorna ska kunna uppfylla styrdokumentens mål om hållbar utveckling?

Några kommentarer angående vad staten bör bistå med:

”Tydligare uppföljning”

”Genom styrda resurser, Allmänna Råd etc.”

”Om man anser att det är viktigt så kan man ge statsbidrag.”

”Riktad kompetensutveckling.”

”Tydligare direktiv och kompetensutveckling”

”Ge goda exempel på hur lärarna kan jobba.”

”Poängtera ännu tydligare hur hållbar utveckling kan inkluderas i den dagliga undervisningen genom ämnesövergripande arbetsätt.”

”Särskilda medel för kompetensutveckling liknande det som finns för entreprenöriellt lärande, matematik, naturvetenskap. Större utrymme på lärarutbildningen.”

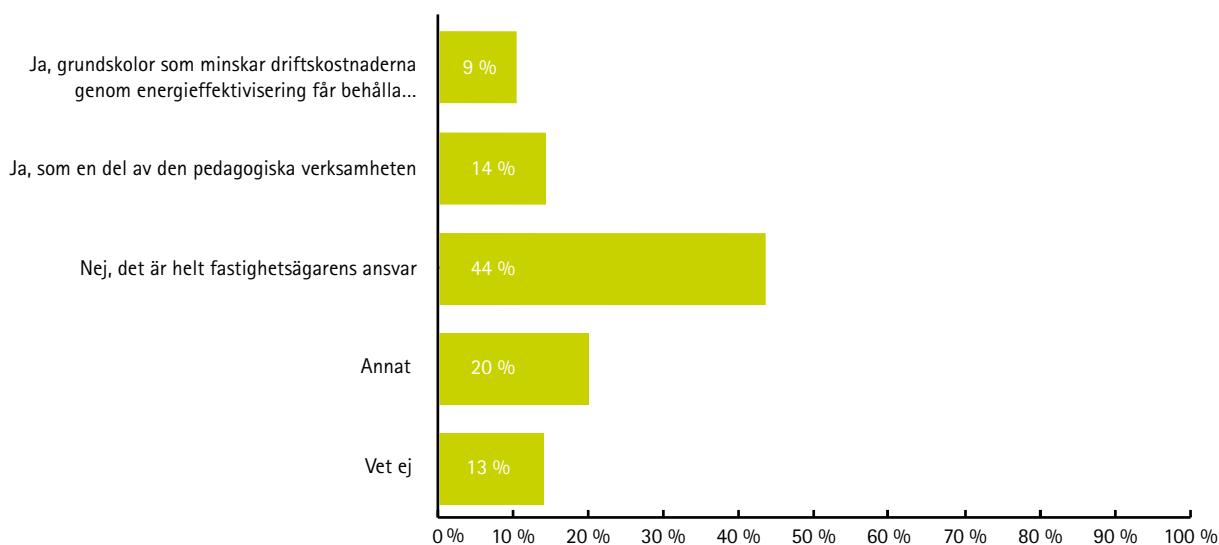
3.4 Samverkan med skolfastighetsägare och energirådgivare

Befintligt samarbete kring energieffektivisering

Ett mycket konkret sätt att visualisera hållbarhetsfrågor i undervisningen är att inkludera skolpersonal och elever i energieffektivisering av skollokalerna, men ett sådant samarbete mellan fastighetsägaren och grundskolorna sker enbart i var fjärde kommun.

Färre än var tionde kommun uppger att skolor som minskar driftkostnaderna genom energieffektivisering får behålla överskottet till verksamheten och i 14 procent av kommunerna används samarbetet i pedagogiska syften.

Fyra av tio kommuner uppger att energieffektivisering helt är fastighetsägarens ansvar.

Fråga 8. Finns det något aktuellt samarbete mellan fastighetsägaren och kommunens grundskolor kring energieffektivisering i skollokalerna?

Exempel på hur energiåtgärder inkluderas i skolverksamheten är:

”[Kommunen] har skolor med solenergi där man kan följa hur mycket som genereras”, ”i konkreta projekt fokusera på ’energieffektivisering’ med syfte att förändra eleverns (och därmed hemmens) användande av energi”

”för att tydliggöra för eleverna ex. ang. sopsortering, el-besparingar, nedskräpning etc.”

En kommun uppger att elever kan samarbeta med fastighetsbolaget för att *”se effekter av olika åtgärder”*.

Bland de som svarat ”annat” uppger kommunerna bland annat att det finns en *”pågående dialog, t.ex. i samband med ombyggnationer”*, att *”det görs energieffektiviseringsinsatser i skolans lokaler”* respektive att det årligen görs *”uppföljning mellan skolor och tekniska nämnd kring hur vi kan förbättra energiflödet i skolbyggnaden. Detta görs i samband med skyddsround.”*

Ytterligare kommentarer från kommunerna är:

Det finns på de skolor där man kan mäta energiförbrukningen och det skolorna kan påverka är att stänga av maskiner, datorer, belysning mm.

För ett antal år sedan återbetalades energivinster tillbaka till verksamheten.

Fastighetsägaren, Kommunfastigheter arbetar energibesparande på olika sätt men ingenting som blir konkret för eleverna.

Ja, men pengarna går inte tillbaka just till skolan men vi sparar till kommunen

Även fastighetsavd. ska arbeta hållbart men det sker inte i direkt samarbete med skolverksamheten.

Gäller endast vissa skolor. Ett energieffektiviseringsprojekt har genomförts och vissa skolor har via Naturskolan haft samarbete med kommunens energi- och klimatstrateg. Skulle önska ett mer utvecklat samarbete och också en möjlighet för skolorna att se sina besparingar i siffror eller i pengar.

Kommunen ingår i ett projekt där skärmar vid olika entréer visar den faktiska energiförbrukningen just nu. Det ger möjligheter till att påvisa hur ändrade vanor och beteende kan påverka förbrukningen.

Kommunen äger våra fastigheter och har ”totalhyra” vilket innebär att kommunens fastighetsbolag själva får arbeta med energieffektivisering, den vinst som de får kan de själva styra över.

Önskvärt med ökat samarbete med skolfastighetsägarna

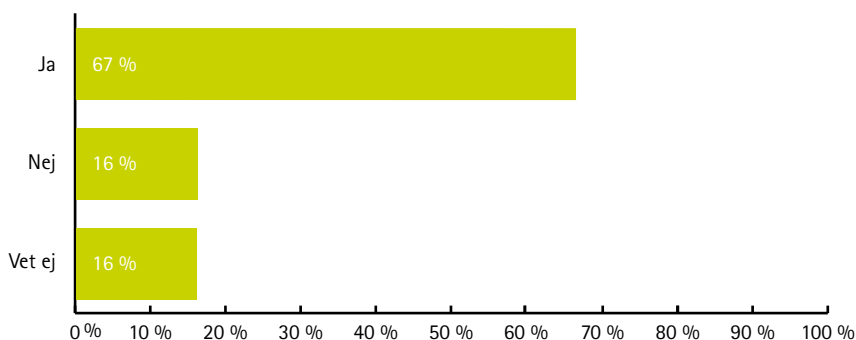
Samarbetet mellan skolorna och fastighetsägarna är begränsat idag, men närmare sju av tio av kommuner anser att en ökad samverkan är önskvärd.

En respondent menar att *”verkligheten behöver bli synligare i undervisningen generellt. Genom att vara delaktig i vad som görs och förstå varför det görs ökar elevernas handlingskompetens”*.

16 procent av kommunerna ser inget behov av ökad samverkan mellan fastighetsägare och grundskolor.

En respondent svarar att hen *”tror att driv i frågan måste komma från verksamheterna”* och en annan att hen *”anser att det är lärarna som ska sköta detta. Ett samarbete är bra i teorin, men troligen för svårt att genomföras långsiktigt och kontinuerligt (vilket behövs för att det ska bli fungerande)”*. Ytterligare en respondent slår fast att *”fastighetsfrågor ska skötas av fastighetsansvariga”*.

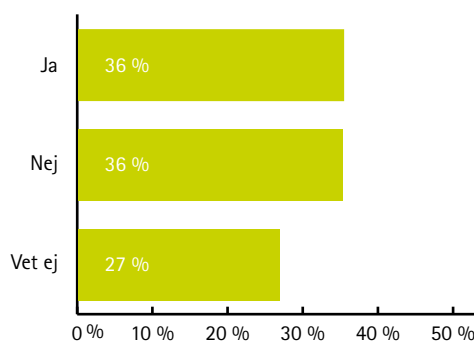
Fråga 9. Anser du att det skulle vara önskvärt med en ökad samverkan mellan kommunens grundskolor och fastighetsägare kring energiförbrukning i skollokalerna, som en del av den pedagogiska verksamheten?

Befintlig samverkan med energirådgivare

Det framgår i enkätundersökningen att i 36 procent av kommunerna arbetar de kommunala energirådgivarna med grundskolorna. Lika många kommuner saknar sådan samverkan.

Fråga 10. Arbetar kommunens energirådgivning med kommunens grundskolor?

Att var fjärde respondent uppger att de inte vet kan bero på att samverkan med energirådgivarna varierar mycket mellan skolorna, över tid och att samarbetet i hög grad är person- och resursberoende.

Detta bekräftas i några av kommentarerna:

”energirådgivaren har informerat på skolorna, men inget som är återkommande”

”det var mycket vanligt tidigare med den förra energirådgivaren.”

Andra respondenter har kommenterat *”ja, i den mån som skolorna efterfrågar samverkan”* samt att det *”finns ingen särskild utarbetad struktur eller rutin för det, men det finns energirådgivare i kommunen som kan användas om behov finns. Dessa arbetar primärt mot kommunmedborgarna och företag.”*

Energirådgivarnas arbete med skolorna är inte prioriterat att döma av några kommuners kommentarer, exempelvis:

”de har ett rullande schema för skolbesök. Vet dock inte hur det blir 2014, risk för nedskärningar.”

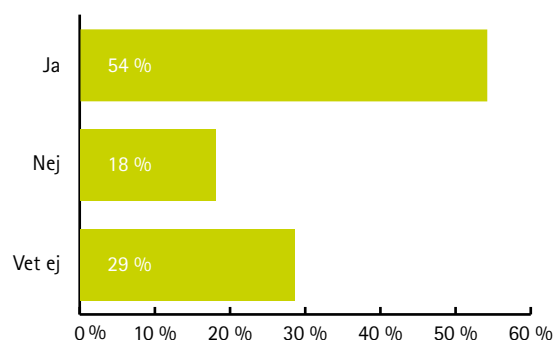
Framtida samverkan med energirådgivarna

Drygt hälften av kommunerna anser att det vore önskvärt med en ökad samverkan mellan kommunens energirådgivning och skolorna, medan knappt var femte inte ser något sådant behov och nästan tre av tio svarar *”vet ej”*.

Det framkommer i kommentarerna att *”kunskapen finns”* men att *”det konkurrerar med allt annat som ska rymmas i uppdraget. Att samverka med andra aktörer ökar bara stressen. Drivet måste komma inifrån men när det finns kan kontakt tas med t.ex. energirådgivning men det måste ske på skolans initiativ.”*

I kommentarerna kan också utläsas att det saknas en tydlig bild av energirådgivarnas roll i skolan. En respondent menar att energirådgivarna *”besitter en expertkompetens som sällan finns i skolan, men de är inte pedagoger och därför bör undervisning och projekt utvecklas tillsammans med lärare, så att det får en förankring i skolans kärnverksamhet och en utformning som stödjer elevernas lärande på bästa sätt.”*

Fråga 11. Anser du att det skulle det vara önskvärt med en ökad samverkan mellan kommunens energirådgivning och kommunens grundskolor?

4 Analys och slutsatser

Naturskyddsföreningens enkät ger en översikt över hur Sveriges kommuner arbetar med lärande för hållbar utveckling samt vilka förutsättningar kommunerna och staten ger grundskolorna för att uppnå skollagens och läroplanens mål.

Sammanfattningsvis visar kommunenkäten först och främst att en stor andel av kommunerna saknar mål och strategier för hur arbetet med hållbar utveckling i skolorna ska bedrivas, trots att lärande för hållbar utveckling har klart formulerade mål i Lgr11 och skollagen. Det framgår även en avsaknad av särskilt avsatta kompetensutvecklingsmedel för arbetet samt stöd och uppföljning från staten.

Bristande förutsättningar från staten

När ny skollag och läroplan för grundskolan infördes 2011 fick lärande för hållbar utveckling (LHU) en mer framträdande roll och finns idag med som en viktig del i, i stort sett alla ämnen. I undersökningen bekräftas bilden av att inriktningen på de nationella styrdokumenterna kring LHU är bra. Fyra av fem kommuner anser att de nationella styrdokumenterna kring lärande för hållbar utveckling är tillräckligt tydliga.

Denna bild ska ställas mot att närmare hälften av kommunerna anser att staten inte ger tillräckligt stöd till skolorna för att de ska kunna uppfylla målen i lärande för hållbar utveckling. Skolverket har i regleringsbrevet uppdrag om satsningar på läsning, matematik och på entreprenörskap. Arbetet med hållbar utveckling eller lärande för hållbar utveckling nämns inte alls i regleringsbrevet.¹⁹

En starkt styrande faktor för vad skolorna prioriterar är hur uppföljning och utvärdering görs. Det är naturligt att rektorerna fokuserar på att utveckla områden där resultaten särskilt utvärderas och där det samtidigt finns specifika medel avsatta för kompetensutveckling och projekt. Uppföljning är en av de åtgärder som efterfrågas bland kommunerna, tillsammans med medel för kompetensutveckling och riktade statsbidrag.

Ansvar för LHU är splittrat och otydligt. Skolverket är ansvarigt för utmärkelsen ”Skola för hållbar utveckling” medan Energimyndigheten har uppdrag att arbeta med energi- och klimatfrågor gentemot unga och finansierar bland annat utbildningsmaterial och projekt, såsom Naturskyddsföreningens ”Energifallet” samt forskning och skolutveckling inom ramen för KNUT-projektet.

Splittringen riskerar att leda till såväl bristande samordning och uppföljning av utveckling av pedagogik och undervisningsmetoder, liksom skolornas arbete med LHU.

¹⁹ Regleringsbrev för budgetåret 2013 avseende Statens skolverk

Kommunerna ger otillräckliga förutsättningar till grundskolorna

Det är kommunerna, eller i förekommande fall friskolornas huvudmän, som är ansvariga för skolans verksamhet. Avgörande för styrning av kommunal verksamhet är att mål fastställs, tillräckliga resurser tillförs samt att resultaten följs upp. Utan ett sådant tillvägagångssätt kommer elevernas möjligheter att tillgodogöra sig kunskaper om hållbar utveckling avgöras av vilka lärare de har. Enkäten visar att förutsättningarna skiljer sig mycket åt mellan skolor och mellan kommuner.

Vid sidan av rektors ansvar för att säkerställa kvaliteten i undervisningen uppger nio av tio kommuner att enskilda lärare har en viktig roll att spela för att målen i LHM ska uppfyllas. Lärarnas avgörande betydelse för undervisningen går naturligtvis inte att bortse ifrån, samtidigt bekräftar att elevernas möjlighet till god utbildning beror på lärarnas engagemang. De elever som haft turen att undervisas av en ”eldsjäl”, som brinner för hållbar utveckling, kan få undervisning som uppfyller målen, medan andra riskerar att bli utan.

Inte ens hälften av kommunerna anser att kommunen ger tillräckligt stöd till de egna grundskolornas arbete med lärande för hållbar utveckling. Så mycket som var fjärde kommun anser att den brister i att ge kommunens grundskolor tillräckligt goda förutsättningar för att de ska kunna uppnå målen om hållbar utveckling i skollagen och läroplanen.

Det är en anmärkningsvärt hög och mycket oroande siffra och även en tydlig signal om att lärande för hållbar utveckling ligger långt ner på kommunernas prioriteringslista. Att respondenterna, som till största delen utgörs av skolans högsta ansvariga chefer, själva bekräftar kommunernas brister kan tolkas som kraftig kritik mot kommunernas arbete samtidigt som det tyder på en viss medvetenhet om problemet.

Endast var femte kommun i enkäten har särskilda medel avsatta för kompetensutveckling för LHM. Ur enkäten kan man utläsa att det i en del fall handlar om ren miljöutbildning för exempelvis miljöombud, som troligtvis endast i begränsad omfattning inriktas mot pedagogik.

Det är rektors ansvar att bedöma behovet av kompetensutveckling. När resurserna är begränsade och om det inte finns särskilda medel avsatta, prioriteras inte lärande för hållbar utveckling.

Ökad samverkan med fastighetsägarna och energirådgivarna önskvärd

Fyra av tio kommuner uppger att energieffektivisering helt är fastighetsägarens ansvar och att det inte finns något samarbete mellan skolfastighetsägaren och grundskolorna kring energieffektivisering. Samtidigt önskar sju av tio kommuner en ökad samverkan som en del av den pedagogiska verksamheten. Drygt hälften av kommunerna vill även se en ökad samverkan mellan kommunens energirådgivare och skolorna.

De flesta kommuner äger själva sina skollokaler genom kommunala fastighetsbolag och det är således möjligt att uppdraga åt fastighetsbolagen att samarbeta med skolorna så att energieffektivisering blir en del av den pedagogiska verksamheten. Det är också möjligt att hitta former så att minskade kostnader till följd av energieffektivisering tillfaller den enskilda skolan. Detsamma gäller kommunens energirådgivare.

Ett problem som framkommer i enkäten är att hållbar utveckling fortfarande av en del uppfattas som enbart miljöfrågor såsom ”sopsortering” eller naturkunskap. Det innebär att lärande för hållbar utveckling riskerar att begränsas till enskilda timmar i NO eller temadagar, vilket strider mot intentionerna i grundskolans styrdokument. Än allvarigare innebär det ett hot mot förutsättningarna att skapa en hållbar framtid. Inom det globala hållbarhetsarbetet poängteras återkommande skolans och utbildningens roll, vilket är skälet till att FN utnämnt 2005–2014 till dekaderna för lärande för hållbar utveckling.

Lärande för hållbar utveckling ökar studiemotivationen

Enligt SKL:s ”Öppna jämförelse. Grundskolan 2013. Hur motiverar skolan eleverna?”²⁰ upplever färre än hälften av Sveriges åttondeklassare att skolan väcker lusten att lära mer. Samtidigt rapporteras det om att unga idag lider av klimatångest och oro inför framtidens utmaningar.²¹

Forskaren Anders Jidesjö konstaterar i sin avhandling att medierna är bättre på att skapa intresse för naturvetenskap och teknik än vad skolan är.²² Populärvetenskapliga program och tidskrifter har mer fokus på samhällsaktuella frågor än på traditionell kunskap. Det är tydligt att det finns ett stort glapp mellan det som barn och unga erbjuds i skolan och vad som ger dem svar på framtidsfrågorna och som skapar motivation att lära sig.

Naturskyddsföreningens förslag

För att stärka arbetet med hållbar utveckling i skolan föreslår Naturskyddsföreningen att:

- *Skolverket får i uppdrag att främja lärande för hållbar utveckling*
Skolverket bör i regleringsbrevet från regeringen ges ett tydligt uppdrag att vidta åtgärder för att utveckla arbetet med lärande för hållbar utveckling.
- *Skolinspektionen ska särskilt följa upp hållbar utveckling i skolorna*
Naturskyddsföreningen föreslår att Skolinspektionen ges ett särskilt uppdrag att följa upp lärande för hållbar utveckling i Sveriges skolor. I enkäten framkommer att uppföljning är en av de åtgärder som krävs för att arbetet med LHU ska stärkas.
- *Satsningar görs på kompetensutveckling och att lärarutbildningen ses över*
I många fall är avsaknad av kunskap och kompetens orsaken till brister i lärande för hållbar utveckling. Kommunerna i enkäten pekar ut kompetensutveckling som en viktig åtgärd. Det ansvaret åligger staten såväl som kommunerna. Dessutom bör en översyn av lärarutbildningen göras så att alla nyutexaminerade lärare har fullgoda kunskaper för att eleverna ska kunna uppnå målen i skollagen och läroplanen.
- *Kommunerna prioriterar lärande för hållbar utveckling*
Kommunerna har med sitt ansvar för grundskolorna stort inflytande över hur undervisningen bedrivs. Därför uppmanar Naturskyddsföreningen Sveriges kommunpolitiker att sätta upp tydliga mål för att främja lärande för hållbar utveckling och att följa upp målen. Särskilda satsningar, exempelvis kompetensutveckling, tillfaller även fristående skolor.
- *Samverkan mellan skolorna och skolfastighetsägarna utvecklas*
Enkäten visar att kommunerna önskar en närmare samverkan mellan skolorna och skolfastighetsägarna kring energi-frågor som en del av den pedagogiska verksamheten. Detta är något kommunerna har stor rådighet över då de själva ofta är fastighetsägare till skollokalerna.

20 Sverige kommuner och Landsting (2013) Öppna Jämförelser. Grundskolan 2013. Hur motiverar skolan eleverna?

21 http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/80-procent-av-sveriges-unga-har-klimatangest_8007724.svd

22 Jidesjö, A. (2012). En problematisering av ungdomars intresse för naturvetenskap och teknik i skola och samhälle – Innehåll, medierna och utbildningens funktion. Linköpings universitet

Naturskyddsföreningen

Ge oss kraft
att förändra
Pg. 90 1909-2

Naturskyddsföreningen. Box 4625, 11691 Stockholm.
Tel 08-702 65 00. info@naturskyddsforeningen.se

Naturskyddsföreningen är en ideell miljöorganisation med kraft att förändra. Vi sprider kunskap, kartlägger miljöhot, skapar lösningar samt påverkar politiker och myndigheter såväl nationellt som internationellt. Föreningen har över 200 000 medlemmar och finns i lokalföreningar och länsförbund över hela landet.

Vi står bakom världens tuffaste miljömärkning
Bra Miljöval.

www.naturskyddsforeningen.se
www.energifallet.se

Bra Miljöval